

Дж. Мейс

Геноцид

ГЕНОЦИД (від грец. γένος – рід, плем'я та лат. caedo – вбиваю) – кампанія повного чи часткового знищення національної, расової, етнічної, релігійної групи як такої. Термін «Г.» увійшов у широкий вжиток після 2-ї світової війни на означення переслідувань циган, євреїв та ін. народів нацистами. В резолюції, одногосно схваленій 11 грудня 1946 на сесії ГА ООН, вказано, що «відповідно до норм міжнар. права Г. є злочином, який засуджує цивіліз. світ, і за здійснення якого основні винуватці і учасники піддаються покаранню». Міжнар. конвенція «Про запобігання та покарання злочину геноциду» від 9 липня 1948, яка вступила в дію 12 січня 1951, виділила 5 акцій, які можуть трактуватися як Г.: убивство членів групи; завдання серйоз. тілесної або псих. шкоди членам групи; навмисне створення групі життєвих умов, розрах. на її фіз. знищення у цілому або частково; застосування дій, спрямованих на попередження народжуваності в групі; примусове переміщення дітей однієї групи в іншу. Для визнання факту Г. необхідно довести факт хоч би одного з цих 5-х актів, навмисно спрямов. проти однієї з вищезгад. груп. За міжнар. угодою злочин Г. може бути суб'єктом судового процесу й покарання в будь-якій державі, де злочинець затримується.

Юрид. і правове визначення Г. як принципу міжнар. права було здійснене великою мірою завдяки зусиллям євр. історика і правознавця з Польщі Р. Лемкіна. Він вперше запропонував ідею, яка згодом набула назви «Г.», 1933 на 5-й Міжнар. конф. з питань уніфікації кримінал. законодавства. Євр. правознавець подав на розгляд конф. проект, в якому знищення расових, реліг. чи сусп. колективів оголошувалися злочинами не лише проти законів даного народу, а й проти законів нації, законів людства і людяності. Лемкін запропонував тоді 2 терміни для визначення 2-х злочинів: варварство і вандалізм. Проект Лемкіна був відхилений.

Політика нім.-фашист. окупації у період 2-ї світової війни поглибила переконання Лемкіна в тому, що акти, які він прагнув відзначити як злочини проти законів націй, мали глобал. характер і метою їх була насильницька зміна цілої етніч. карти Європи. Це була скоординована програма штуч. ослаблення поневолених народів Європи з тим, щоб німці залишилися домінант. групою навіть у випадку програшу А. Гітлером війни. Лемкін вперше

дефініціював Г. як знищення нац. зразків поневол. групи та насадження нац. зразків поневолювачів на корінне населення чи на території після усунення поневол. населення. Він детально проаналізував використання нацистами соц., екон., біол., фіз., реліг., морал. технологій для підриву структур. фундацій нац. життя поневол. народів й підготовки ґрунту їхньої германізації.

Процес над військ. злочинцями у м. Нюрнберґ (Німеччина) посилив поняття «злочинів без імені», які залишаються злочинами. Хартія Міжнар. військ. трибуналу визначила три типи таких злочинів: злочини проти миру, злочини проти людства, воєнні злочини. В обвинуваченні 8 жовтня 1945 гол. нім. злочинців містилася формула: за «навмис. і системат. геноцид». Використання терміна «Г.» до юридично точного його оформлення підтверджує, що міжнар. спільнота тлумачила Г. як порушення незмін. права, а не порушення закону.

Лемкін ввів слово «Г.» у наук. обіг 1944 в кн. «Axis Role in Occupied Europe» («Влада Осі в окупованій Європі»), написав проекти осн. юрид. документів про Г. – резолюцію 96(І) від 11 грудня 1946 ГА ООН і Міжнар. угоду, лобював в урядах країн-чл. ООН і добився міжнар. відзначення Г. як злочину, що завжди існував. Його зусиллями було прийнято назву цього явища в історії люд. цивілізації. Осн. різниця остаточ. дефініції Г. в Міжнар. конвенції від запропонов. Лемкіним полягала у скасуванні захисту соц. груп як таких. Це було зроблено під тиском польс. делегації, яка тоді перебувала під повним контролем СРСР і комуніст. ідеології, які ставили за мету ліквідацію «експлуататорських» соц. груп як класових ворогів. До сьогодні це становить осн. проблему як в суспільствознавстві, так і в міжнар. праві.

Пізніші дослідники Г. мали проблеми з оригінал. формулюванням поняття Г. і запропонували власні дефініції. Одні обґрунтували використання терміна «Г.» тільки для спроб повного знищення даної групи і етноцид – для часткового знищення, інші запропонували використання слова «Г.» для будь-якого односторон. масового убивства.

В резолюції 96(І) про Г. сказано: «Чимало випадків злочинів Г. мали місце під час повного чи часткового знищення расових, реліг., політ. та ін. груп». Ще до поч. писаної історії різні групи так чи інакше знищували інші групи. Біблія згадує про знищення амалехитів ізраїльтянами, Фуکیدід розповідає, як афіняни після падіння Мелоса убили всіх чоловіків військ. віку, продали жінок у рабство і згодом колонізували саме місто. Заг.-відома історія знищення антич. Карфагена і карфагенців римлянами та кривавої різни у Франції 12 ст., коли було зведено альбіґойців. Майже одночасно під час хрестових походів у Пруссії повністю знищено нехристиян. слов'ян. мешканців, у 17 ст. християни майже повністю були ліквід. в Японії. У результаті Г. були вигублені різні індіан. племена і їхня культура в Пн. Америці. 20 ст. справедливо називають століттям Г., яке принесло знищення народу гереро німцями в Намібії на поч. 20 ст., Г. 1915 Осман. імперії проти вірмен, ліквідацію різних

народів у СРСР за часів Сталіна. Знищення євреїв і циган нацистами під час 2-ї світової війни – найяскравіший в модерному світі прояв політики Г., до того ж інтелект. підкріпл. і виправд. т. зв. расовою теорією. Список може бути продовж. майже без кінця. Єдина офіц. спроба ідентифікувати Г. 20 ст. була здійснена Б. Вітекером у рапорті «Про запобігання дискримінації і захист меншин Комісією людських прав ЮНЕСКО». У рапорті специфічно згадано про народ гереро, вірм. народовбивство, голокост, убивство етніч. групи гуту народом тутсі в Бурунді 1965 і 1972, знищення індіанців племені ахе у Парагваї та реліг. групи багаїв у Ірані.

Перші писемні згадки про масові винищення людей на території України датуються часами Київ. Русі, коли спустошливою для краю виявилася монголо-татар. навала. Кривавою для українців виявилася політика Речі Посполитої щодо православ. населення. Геноцид. щодо України була і політика Петра I. Тут найяскравішим прикладом може слугувати знищення Батурина, де було покінчено з практично всім мирним населенням гетьман. столиці. Історія після 1917 в Україні дала чимало кривавих зразків прямого Г., що підпадають під визначення Міжнар. конвенції. Чимало спостерігачів на Зх. називають гол. організаторами євр. погромів під час громадян. війни петлюрівців, проте факти свідчать, що це не було офіц. політикою петлюрівців, навпаки, політика юдофобії широко культивувалася у Білій гвардії.

До кін. воєн. комунізму більшовики культивували майже патологічну ненависть до т. зв. «буржуаз. націоналізму». Саму суть лєнін. формули «зближення і злиття націй» можна трактувати як прогеноцид., адже накладання одного нац. зразка замість ін. оголошувалося «історично прогресивним». Під час 1-ї рад. окупації Києва більшов. війська практикували розстріли майже всіх, хто публічно розмовляв укр. мовою. Голод 1921–22, який забрав життя мільйонів мешканців України, був відверто спровокований самою екон. політикою щодо України. Викачування продовольства проводилося у відверто дискримінац. формах щодо України. Уряд УСРР на чолі з Х. Раковським 1919 відверто ідентифікував укр. мову з т. зв. контрреволюцією. У 1921 РНК РРФСР просила допомоги тільки для голодуючих Поволжя, і НЕП в Україні введено на шість місяців пізніше ніж на ін. території СРСР, що дозволило продовжувати продрозверстку. Тільки з початком НЕПу 1921 була здійснена спроба співіснування рад. системи з нерос. мовами і культурами. Під час українізації рад. влада спробувала жорстко контролювати укр. нац. процес шляхом безпосеред. участі в ньому. Припинення такої політики під час голодомору 1932–33 носить виразні ознаки Г. Для введення своєї прямої влади в Україні Й. Сталін пішов на страхітливі репресії і, зрештою, на організацію штуч. голоду в Україні. В кін. жовтня 1932 ВКП(б) захопила прямий контроль над хлібозаготівлею. В. Молотова було призначено головою комісії з виконання хлібозаготівель в УСРР. На 18 листопада під тиском В. Молотова ЦК КП(б)У створив систему натурштрафів, які були фактично наказом про повернення державі авансів колгоспникам з урожаю, тобто конфіскацію замість відсутнього хліба ін. видів харчування, що можна

трактувати тільки як цілеспрямовану політику на організацію голодомору.

Постанова Політбюро ВКП(б) від 14 грудня 1932, у якій було звинувачено уряд УСРР і керівництво тодіш. Пд.-кавказ. краю в укр. націоналізмі як гол. причини небажання або невміння місц. комуністів виконати хлібозаготівлі міфіч. хліба, та фактична догана ВКП(б) усій парт. організації КП(б)У мають всі ознаки того, що політ. мета найвищих керівників СРСР була спрямована на знищення діяльності КП(б)У та УСРР. Масовий терор 1933 проти укр. культури – безсумнівна ознака наміру знищення укр. нац. ідентичності. Саме на цій основі 1988 амер. Комісія з вивчення голоду в Україні 1932–33 вирішила, що голодомор був актом Г. 1990 Міжнар. комісія з дослідж. голоду в Україні 1932–33, організ. Світ. конгресом вільних українців, не змогла визначитись чітко у цьому питанні. Причиною цього було необґрунт. віднесення розглядуваного факту масового народобивства в Україні до питання законодавства, а не до галузі права, як це було зроблено у працях Р. Лемкіна та вищезгад. міжнар. документах. Мотивацією такого рішення даної комісії служили аргументи, що штуч. голод в Україні було організовано за 15 р. до того, як були прийняті міжнар. документи, що подання про визнання факту Г. має право зробити тільки уряд тодіш. СРСР і що немає в живих фактич. організаторів голодомору, крім ще живого на той час Л. Кагановича. Характер і масштаби голодомору в Україні залишаються досі дискусій. питанням серед закордон. фахівців.

Інші пізніші події в історії України також мають очевидний геноцид. характер. Амер. дослідник Л. Купер розвивав ідею т. зв. геноцид. держави, яка завжди шукає нових ворогів і груп для знищення. Він вважав, що сталін. СРСР є моделлю такого режиму. Чимало акцій рад. режиму можна оцінювати як протогеноцидні. Так, масову кампанію знищення польс. культури у Зх. Україні та Зх. Білорусії під час «возз'єднання» 1939–41 з кульмінацією масового вбивства польс. офіцерів, депортацію бл. 2 млн осіб з Зх. України у післявоєн. період можна вважати локал. акціями кампанії Г. в рамках чинних міжнар. документів. Депортації «покараних народів» під час 2-ї світової війни дають чітку аналогію з вірм. Г. 1915. За дальшою аналогією сама політика паспортизації наприкінці 1932, за якою членам титул. націй закордон. країн заборонялося проживання ближче ніж за п'ятдесят, потім 100 км, від кордону нібито «їхніх» держав (тодіш. голова Європ. ради нац. меншин Е. Амменде зауважував, що більшість нац. меншин живуть саме у прикордон. регіонах), ануляція таких громад нац. меншин може означати тільки знищення переваж. більшості нац. меншин як таких. Крім того, після листопадового пленуму ЦК КП(б)У 1933, коли було «викрито» т. зв. «зраду різних національностей», польс. і нім. громади УСРР зазнали масових арештів, закриття своїх громад. і культур. інститутів, і до 2-ї світової війни членам таких нац. груп було заборонено працювати на ф-ках і заводах республіки. Післявоєнна кампанія проти «безрідних космополітів» (євреїв) має всі ознаки того, що вона могла набути характеру тотал. Г., якби не смерть Й. Сталіна.

Україна була найбільшою рад. респ., яку німці повністю окупували і утримували довше, ніж частини Росії, які вони спромоглися захопити. Під час війни на території України нацисти знищили бл. 3,9 млн осіб громадян. населення, убили 1,4 млн військовополонених, насильно вивезли на роботи в Німеччину і окуповані нею країни 2,3 млн осіб. З числа осіб чол. статі, які народилися 1922–25, залишилося в живих всього 3 %. Сплюндровано понад 700 міст і містечок та понад 28 тис. сіл. Безпосередні матеріал. збитки сягали 285 млрд крб (в цінах до 1941). Мільйони людей загинули або ж були покалічені в таборах смерті і ґетто, яких нараховувалося в Україні понад 230. Найбільшими «фабриками смерті» були табори в Дніпропетровську, Києві, Кіровограді, Львові, Раві-Руській, Славуті, Володимирі-Волинському, с. Богданівка (Одес. обл.), львів., станіслав., житомир. ґетто та ін. Виявлено не менше 250 місць масового знищення окупантами громадян України. Всьому світу відома трагедія [Бабиного Яру](#), де німці розстріляли понад 100 тис. осіб. Нацист. доктрина «життєвого простору» означала, що рано чи пізно нацистами було б зметено з лиця землі самих українців. У Криму 144 тис. мирних громадян погрузили на баржі і потопили. В Україні тотал. знищенню разом з жителями було піддано понад 250 сіл, з них у [Волин. обл.](#) – 97, в Житомир. – 32, в Київ. – 17, Сум. – 21, Черніг. – 21 село. Це була явна політика Г. – системат. масового вигублення мільйонів людей «нижчої раси» (untermenschen), штучне скорочення чисельності населення шляхом стерилізації, створення широкої сітки абортаріїв, різкого скорочення тривалості життя населення. Цими заходами передбачався підрив біол. сили окупов. народів, насамперед слов'янських. Нині Г. проти будь-якого народу, нації, етніч. чи реліг. групи є найтяжчим злочином проти людства і людяності, де б він не виникав, якими б причинами не виправдовувався і ким би не проводився. Це реал. загроза не лише для миру, а й для самого існування світ. цивілізації і одна з найуніверсальніших проблем, які стоять перед люд. спільнотою.

Рекомендована література

1. R. Lemkin. Genocide as a Crime Under International Law // The American J. of International Law. 1947. № 41;
2. R. Conquest. The Nation Killers. New York, 1970;
3. H. Arendt. The Origins of Totalitarianism. New York, 1973;
4. H. Fein. Accounting for Genocide: National Responses and Jewish Victimization during the Holocaust. New York, 1979;
5. L. Kuper. Genocide: Its Political Use in the Twentieth Century. London; New Haven, 1981;
6. Toward the Understanding and Prevention of Genocide: Proceedings of the International Conference on the Holocaust and Genocide. Boulder; London, 1984;
7. B. Whitaker. Revised and Updated Report on the Question of the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide [E/CN.4/Sub.2/1985/6, 2 July 1985]; R. Hilberg. The Destruction of the European Jews. New York; London, 1985;

8. Конквест Р. Жатва скорби. Советская коллективизация и террор голодом / Пер. с англ. Лондон, 1988;
9. Genocide: A Critical Bibliographical Review. London, 1988;
10. Commission on the Ukraine famine. Report to Congress. Washington, 1988;
11. F. Chalk, K. Jonassohn. The History and Sociology of Genocide. Analyses and Case Studies. New Haven; London, 1990;
12. Голод 1932–1933 років на Україні: Очима істориків, мовою документів. К., 1990;
13. Oral History Project of the Commission on the Ukraine Famine. Washington, 1990;
14. Кульчицький С. Ціна «великого перелому». К., 1991;
15. Международная комиссия по расследованию голода на Украине 1932–1933 годов: Итоговый отчет 1990 г. К., 1992;
16. Genocide Watch. New Haven; London, 1992;
17. Мусієнко О. Український етноцид. К., 1994;
18. Україна у другій світовій війні. Уроки історії й сучасності: Мат. міжнар. наук. конф. (27–28 жовтня 1994). К., 1995;
19. Century of Genocide: Eyewitness Accounts and Critical Reviews. New York; London, 1997;
20. Веселова О., Марочко В., Мовчан М. Голодомори в Україні. К., 2000.

Покликання на статтю:

Геноцид / Дж. Мейс // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.]; НАН України, НТШ. – К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2006. – Режим доступу:

<https://esu.com.ua/article-29090>

2001-2023 © Ця енциклопедична стаття захищена авторським правом згідно з чинним законодавством України ([докладніше](#)).